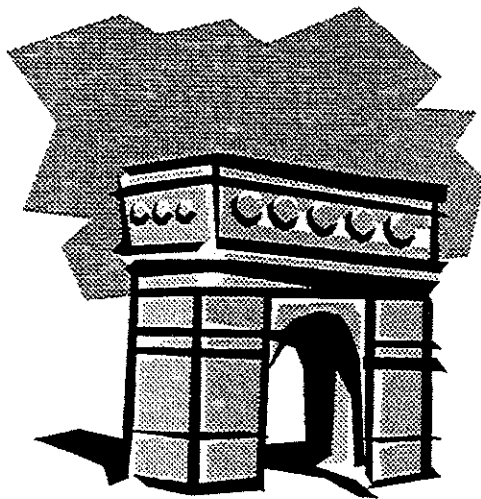
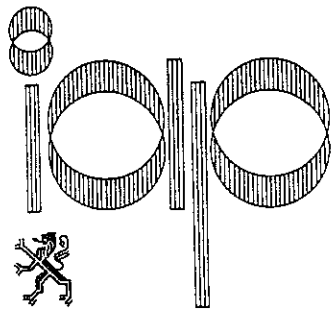

ROMEINENDAG

1 APRIL 1998

ROMEINENDAG

4de editie

1 april 1998, Brussel

Graaf de Ferrarisgebouw

Een organisatie van :

- *Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit Gent.*
- *Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Vlaamse Gemeenschap*
- *Departement Archeologie, Kunstwetenschap en Musicologie, K.U. Leuven*

BRUSSEL 1998

Ten geleide

De vierde Romeinendag Vlaanderen 1998 is dit jaar te gast bij het *Instituut voor het Archeologisch Patrimonium* en het Departement Leefmilieu en Infrastructuur van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Zoals vorige editie gebeurt deze organisatie in samenwerking met de *Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa* van de RUG en het *Departement Archeologie, Kunstwetenschap en Musicologie* van de KUL.

Dit jaarlijks symposium is traditioneel in de eerste plaats gericht op de presentatie van recent archeologisch onderzoek op het gebied van de provinciaal-Romeinse archeologie in Vlaanderen en omliggende regio's. Door de ruime belangstelling en participatie vanuit Nederland is deze Romeinendag vooral een Vlaams-Nederlandse aangelegenheid.

Dit jaar werden in het programma voornamelijk recente onderzoeksprojecten opgenomen geïnitieerd door de drie organiserende instellingen. Toch belet dit niet dat opnieuw zeer diverse aspecten van de Gallo-Romeinse samenleving ten onzent aan bod komen, zoals de burgerlijke occupatie van steden en *vici*, de landelijke bewoning en landindeling en de Gallo-Romeinse grafgebruiken. Naast de presentatie van diverse vormen van noodopgravingen, is er tevens plaats voor resultaten uit o.a. archeozoologisch, archeobotanisch en ceramologisch onderzoek.

Het is onze hoop dat deze bijeenkomst mag bevestigen als jaarlijkse afspraak tussen alle archeologen begaan met de Romeinse archeologie van de Lage Landen.

Hugo Thoen - *Frank Vermeulen* - *Guy De Boe* - *Marc Lodewijckx*

PROGRAMMA

- 9.00 *Onthaal met koffie*
- 9.45 *Verwelkoming*
- 9.50 **A. Vanderhoeven & G. Vynckier (IAP)**, Het archeologisch noodonderzoek van Romeins Tongeren in 1997
- 10.30 **M. Martens en A. Vanderhoeven (IAP)**, Een noodopgraving in de zuidelijke periferie van de Romeinse vicus van Tienen
- 11.00 **A. Ervynck & A. Vanderhoeven (IAP)**, Het artisanale gebruik van dierlijke grondstoffen in Romeins Tongeren en Tienen
- 11.30 *Koffie en koffiekoek*
- 12.00 **F. Vermeulen (RUG), B. Hageman (RUG), J.-P. Van Roeyen (ADW) & M. Peters (ADW)**, Romeinse rurale nederzettingsstructuren in Sint-Gillis-Waas
- 12.30 **L. Opsteyn & M. Lodewijckx (KUL)**, Wange 1997 in Romeins perspectief
- 13.00 **Y. Hollevoet (IAP) & W. De Clercq (Prov. O.-VI.)**, Distrigas en de Romeinen. *aflevering 1*. Archeologische begeleiding van het VTN-project, loten 1 & 2
- 13.30 *Lunch*
- 14.30 **A. Van Doorselaer (KUL)**, Rond brandrestengraven in Menapisch gebied
- 15.00 **R. Annaert (IAP)**, Graven, onder de pluggenbodem: vroeg-Romeins grafveld in de ruilverkaveling Poppel
- 15.30 **J. Bastiaens (RUG)**, Archeobotanisch onderzoek van Romeins Vlaanderen
- 16.00 **W. Dijkman (Maastricht)**, Het belang van de Maastrichtse stratigrafie voor de studie van het laat-Romeinse aardewerk.
- 16.30 *Discussie*
- 17.00 *Slotwoord*

HET ARCHEOLOGISCH NOODONDERZOEK VAN ROMEINS TONGEREN IN 1997

Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier

In de loop van 1997 heeft de stad Tongeren 101 bouwvergunningen afgeleverd. In overleg met de Tongerse stadsarchivaris, met de stadsarcheologe en met de provinciale archeoloog hebben we getracht de archeologische waarde van de betrokken percelen te bepalen. Vervolgens is een strenge selectie gemaakt van terreinen die voor noodonderzoek in aanmerking kwamen. Uiteindelijk zijn we op vijf plaatsen op grote schaal tussengekomen. Een eerste terrein van 1500 m² bevindt zich in het begijnhof in de zuidelijke sector van de middeleeuwse stad. Aan weerszijde van een straat vonden we hier twee rijen laatmiddeleeuwse huizen. Een tweede terrein van ca. 10000 m² ligt in het noordoostelijk grafveld van de Romeinse stad. Een reeks proefputten toonde aan, dat het terrein in de 19de eeuw als leemgroeve werd geëxploiteerd, waardoor alle sporen uit de oudheid verloren waren gegaan. De derde opgraving gebeurde in het kader van het vooronderzoek voor de aanleg van een vloerverwarming in de O.L.V.-basiliek. Sonderingen naar de diepte van de funderingen van de huidige kerk zijn door ons in samenspraak met de architect stratigrafisch uitgegraven. Er kwamen constructiesporen aan het licht van de gotische (13de eeuw), de Romaanse (12de eeuw) en een nog oudere, 10de-eeuwse kerk. Daaronder bevond zich een graf, dat op grond van 14C-dateringen in de 7de/8ste eeuw kan worden gedateerd. In november startte een vierde noodonderzoek op het zuidwestelijk grafveld van de Romeinse stad. Een omvangrijk areaal van ca. 5000 m² is hier op korte termijn bedreigd. Op dit ogenblik zijn al een zeventigtal graven geborgen. Op het terrein zijn sporen van minstens twee verschillende opgravingscampagnes uit de 19de eeuw en eerste helft van de 20ste eeuw te zien. Vele graven zijn daardoor aangetast. De opgraving wordt bovendien bemoeilijkt door het feit dat de graven niet als een verkleuring zichtbaar zijn. Het vijfde terrein, gelegen aan de Elisabethwal, met een oppervlakte van ca. 600 m², zal in de voordracht centraal staan.

De oudste vondsten aan de Elisabethwal zijn fragmenten handgevormd aardewerk en vuursteen, waarschijnlijk afkomstig van een neolithische nederzetting, waarvan we in 1994 een gedeelte aan de 11de-Novemberwal hebben aangetroffen. Het materiaal lag niet meer in situ, maar bevond zich in Romeinse lagen.

De oudste sporen dateren uit de aanlegfase van de Romeinse stad ca. 10 v. Chr. Uit die periode hebben we een aantal kuilen en greppels aangesneden. Gebouws sporen ontbreken. Vermoedelijk hebben deze elementen te maken met de militaire aanwezigheid, die op vele plekken in de stad in het onderste niveau wordt aangetroffen.

Uit de eerste decennia n.Chr. dateren enkele paalkuilen die we mogelijk aan een tweeschepig woonstalhuis kunnen toeschrijven. De plaats van het huis valt echter samen met de plek waar in de flavische tijd een terras werd aangelegd, waardoor vele oudere sporen zijn weggegraven. Het huis stond met de smalle zijde naar een zijstraat van het dambord georiënteerd.

In het midden van de 1ste eeuw stonden twee houten constructies op het terrein. Van één gebouw troffen we de zuidoostelijke hoek aan. Vermoedelijk gaat het om een stedelijke residentie met een kamerindeling, aangelegd omheen een centrale binnenplaats. Op enkele in situ bewaarde lemen wanden troffen we nog sporen van een muurschildering aan. Het valt op dat de oriëntatie van deze woning afwijkt van die van het stratennet. Ze stond overigens enigszins van de straat verwijderd. Het andere gebouw, dat wel langs en parallel met een dambordstraat was gebouwd, laat zich moeilijk reconstrueren. Het gaat om ca. 4 m lange standgreppels, ca. 1.5 m van elkaar aangelegd, waarin telkens vier palen hebben gestaan. Dit

systeem hebben we over een afstand van ca. 30 m kunnen volgen maar loopt in beide richtingen buiten het opgravingsterrein verder. In de lengteas is een ca. 0.5 m brede greppel aangelegd, waarin een laag stenen was neergelegd. Op vele plaatsen is deze greppel dan weer doorbroken door later ingegraven paalkuilen, vermoedelijk herstellingen aan de oorspronkelijke constructie. Het geheel lijkt erg veel op een langgerekt horreum van het type dat we in 1996 in de Romeinse vicus van Tienen hebben aangetroffen. De greppel in de lengteas van de constructie is echter een nieuw element en diende mogelijk als drainagegreppel. Beide gebouwen hebben de vernielingen van 69/70 (Batavenopstand) niet overleefd.

In de flavische tijd wordt een steenbouw op het terrein aangelegd. Het gaat om een kamerindeling omheen een centrale binnenplaats, met een galerij die uitgaat op de straat. Vrij snel worden aan deze stedelijke residentie verbouwingen uitgevoerd. Merkwaardig is dat vroeg in de bestaansgeschiedenis van dit gebouw artisanale activiteiten hebben plaatsgegrepen in de galerij en de binnenplaats. Daarvan getuigen een waterput, een drietal met klei waterdicht gemaakte kuilen en een groep kuilen waarin grote hoeveelheden hoornpit van runderen is aangetroffen. Het geheel lijkt op een werkplaats waar hoorn losgeweekt en geprepareerd werd. Hoe lang deze steenbouw gefunctioneerd heeft is niet duidelijk. Op het terrein is slechts één duidelijke kuil uit de 3de eeuw aangetroffen. De 4de eeuw is alleen maar met enkele scherven vertegenwoordigd, aangetroffen aan de rand van een dambordstraat. In de 13de eeuw was het terrein overdekt door de aarden wal achter de toenmalige stadsmuur. Deze geëgaliseerde wal was bij de aanvang van de opgraving nog als een ca. 2 m dik pakket op het terrein zichtbaar.

EEN NOODOPGRAVING IN DE ZUIDELIJKE PERIFERIE VAN DE ROMEINSE VICUS VAN TIENEN

Marleen Martens en Alain Vanderhoeven

In augustus 1997 startte een twee jaar durend onderzoek in een gebied van ca. 60 ha in de zuidelijke periferie van de Romeinse vicus van Tienen. In dit gebied wordt een industrieterrein aangelegd door de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij voor Vlaams-Brabant (GOM). Het noodonderzoek wordt gefinancierd door het IAP, de stad Tienen en de GOM. De zone wordt doorkruist door de vallei van de Menenbeek. Op dit ogenblik is nog niet bekend hoe groot de oppervlakte is waarover zich resten uit het verleden uitstrekken. Het staat in ieder geval vast dat het terrein ongekende mogelijkheden bevat om de relatie van een Romeinse vicus met het omliggende platteland te bestuderen. Het onderzoek concentreert zich op dit ogenblik op een areaal van ongeveer 1.5 ha, vlakbij het spoorwegstation, waar in 1980 een potenbakkersbedrijf uit de 2de eeuw is opgegraven. De tot nu toe vrijgelegde sporen laten zich in een viertal categorieën opsplitsen.

Op de eerste plaats zijn er verschillende systemen van greppels aangetroffen. Sommige kunnen te maken hebben met het landgebruik (perceelsgreppels), andere zijn ongetwijfeld afbakeningen van veldwegen geweest. Tot nu toe is een drietal van dergelijke tracés gekarteerd. Het oudste loopt in W-O-richting en wordt doorkruist door twee latere die in N-Z-richting lopen. In één greppel tenslotte zijn op regelmatige afstand ijzeren hechtingsringen van een houten

waterleidingbuis aangetroffen. Het diepteprofiel van de greppel toont aan dat het water vanuit het centrum van de vicus naar de zuidelijke periferie werd afgevoerd.

Op de tweede plaats kwamen de gebruikelijke nederzettingssporen zoals paalkuilen, funderingsgreppels, enkele oventjes en talrijke kuilen aan het licht. Een deel strekt zich uit langs de voormelde veldwegen, een ander deel oversnijdt ze. Aanwijzingen voor steenbouw ontbreken. De houtbouwsporen lijken vrijwel volledig weggeërodeerd. Het geheel toont aan dat het bewoonde areaal van de vicus zich veel verder in zuidelijke richting uitstrekte dan tot nu toe gedacht.

Op de derde plaats blijkt het centrum van het opgegraven areaal vrijwel volledig in beslag genomen door een nagenoeg vierkante, omgrachte ruimte van ca. 55 m x 60 m. De gracht zelf is V-vormig en op het werkvlak ongeveer 2 m breed en 2 m diep. Er zijn twee opvullingsfasen in herkenbaar. De onderste vulling levert wat materiaal uit de eerste helft van de 1ste eeuw op. Twee zijden van de omgrachting alsmede het centrale gedeelte moeten nog onderzocht worden. Het is mogelijk dat we hier een kleine marskamp van het Romeinse leger hebben aangetroffen, maar ook een cultusplaats hoort tot de mogelijkheden. Voor deze laatste interpretatie pleiten enkele merkwaardige vondstensembles in de omringende kuilen en greppels. Op verschillende plaatsen is immers intact vaatwerk aangetroffen. Eén kuil bevatte zelfs een compleet bronsdepot en een ca. 30 cm groot tufstenen beeld van een zittende Fortuna. Het bronsdepot bevatte een aantal vertinde bronzen voorwerpen, waaronder kandelaars, een olielampje in de vorm van een saterkop, een wierrookbrandertje, een beeldje van een hond op voetstuk en tenslotte armbanden, vingerringen en een munt. Al deze vondstensembles kunnen als votiefdepots worden geïnterpreteerd.

Tenslotte is in de ZW-hoek van de opgegraven zone een gedeelte van een grafveld aangesneden. Tot nu toe zijn 38 crematiegraven geborgen. De meeste crematieresten zijn in een urne bijgezet. Een tiental crematies is los in de grond en zonder grafgiften aangetroffen. De begravingen dateren uit de 2de helft van de 2de en de 3de eeuw. Eén graf was omgeven door een vierkante greppel met een onderbreking in het zuidoosten. Tussen de crematiegraven lag ook een niet nader te dateren inhumatiegraf. Het is op dit ogenblik onduidelijk of we hier te maken hebben met een kleine cluster van graven, dan wel of we de rand van een groot grafveld hebben aangesneden.

Er is voorzien dat het onderzoek tot in augustus 1999 zal kunnen voortduren. Recent zijn we begonnen met het aanleggen van proefsleuven omheen de opgegraven zone, om de uitgestrektheid van de nederzetting en het grafveld te bepalen. Daaruit is gebleken dat de ca. 1.5 ha die we nu aan het onderzoeken zijn slechts een fractie van een veel groter complex is. Tot nu toe hebben we terrein vrijgelegd waarvan het Romeinse loopvlak weggeërodeerd is. Meer naar beneden in de vallei liggen de sporen afgedekt door een pakket colluvium, waarvan de dikte plaatselijk vier meter overschrijdt.

HET ARTISANAAL GEBRUIK VAN DIERLIJKE GRONDSTOFFEN IN ROMEINS TONGEREN EN TIENEN

Anton Ervynck en Alain Vanderhoeven

Het gebruik van dierlijke grondstoffen voor andere doeleinden dan voeding is voor de Romeinse periode in ons land nog te weinig gekend. Dit komt deels omdat bepaalde artisanale handelingen archeologisch weinig sporen achterlaten en deels omdat de getuigen van artisanale activiteiten vaak bestaan uit organisch materiaal, dat binnen onze traditionele archeologie weinig prioriteit kreeg inzake bemonstering en studie. Recente vondsten uit Tienen en Tongeren plaatsen het artisanat gebaseerd op dierlijke producten echter opnieuw op de voorgrond. We stellen ons de productieprocessen daarbij als volgt voor:

Lederbewerking

Wanneer runderen werden geslacht, kwam de huid vrij voor de lederproductie. Na de slacht wilde men de dieren en liet daarbij de horens met een deel van de voorhoofdsschedel, de staart en de pootuiteinden aan het vel zitten. De huiden werden vervolgens naar de leerlooiersateliers gebracht waar de voor het looien onnuttige delen werden verwijderd. De vellen ondergingen vervolgens verschillende behandelingen.

Sporen van dit artisanat, onder de vorm van installaties, werktuigen of productieafval zijn heel schaars in ons land. Het Romeinse site te Liberchies is als leerlooierscentrum bekend en recent zijn ook enkele structuren opgegraven aan de Elisabethwal en de 11de-november-wal, te Tongeren, in die richting geïnterpreteerd.

Hoornbewerking

Wanneer de runderhorens door de leerlooiers van het vel werden verwijderd, werd de voorhoofdsschedel in twee laterale helften gebroken. De individuele horens werden dan geweekt tot de hoorn van de hoornpit loskwam. Minder frequent werd de hoorn reeds gesneden wanneer hij nog rond de hoornpit zat. Om praktische redenen bevonden de kuilen waarin de horens onder water werden gezet zich dicht bij de leerlooiersateliers.

Vermits hoorn vrijwel niet bewaart in de bodem, zijn artefacten uit deze grondstof zeer slecht gekend. Ook productieafval wordt om dezelfde reden bij ons niet bij opgravingen aangetroffen. Sporen van hoornbewerking zijn enerzijds wel aangetroffen in de vorm van gezaagde hoornpitten of hoornpitten met snijsporen, en anderzijds als kuilen met grote concentraties hoornpitten. Voorbeelden werden opgegraven aan de Elisabethwal en op het tempelterrein, te Tongeren.

Beenbewerking

Bepaalde skeletelementen van grote zoogdieren, zoals onderkaken en kanonbenen, zijn uitermate geschikt om voorwerpen uit te snijden. In de Romeinse tijd was dit handwerk van groot belang aangezien benen artefacten frequente vondsten zijn in Romeinse sites. Nochtans is productieafval van botbewerking nog niet vaak gevonden in onze archeologie. Uit Tongeren is slechts één dergelijke context bekend. Andere voorbeelden komen o.a. uit Namen.

De winning van beendervet en -lijm

Botten die men niet gebruikte als grondstof voor artefacten, werden in regel gebroken of gekliefd om het merg te bereiken. Dit deed men niet enkel uit culinaire overwegingen maar ook om de fijne mergolie te gebruiken, bijvoorbeeld voor het maken van kaarsen. Het beendermateriaal zelf werd verder gefragmenteerd en liet men vervolgens een tijdje koken om het vet uit het bot te halen. Dit kende allerlei toepassingen, o.a. om leder soepel te houden. Uiteindelijk werden de ontvette botfragmenten voor lange tijd opnieuw gekookt, waarna door inkoken uit het opgeloste collageen beenderlijm werd bereid.

Deze industriële activiteiten lieten sporen na in de vorm van grote concentraties van sterk gefragmenteerd bot. Kuilen met dergelijke vulling werden o.a. gevonden aan de Kielenstraat en de Hondstraat te Tongeren en aan de Zijdelingse straat te Tienen.

Gewebewerking

Het bewerken van hertshoorn lijkt binnen de Gallo-Romeinse economie minder belang te hebben gehad dan de botbewerking. Of dit patroon te maken heeft met culturele factoren, dan wel met de voorradigheid van de types grondstof, is voorlopig moeilijk uit te maken. Artefacten uit gewei zijn in elk geval veel schaarser dan deze uit been en ook produktieafval van gewebewerking wordt slechts zelden gevonden. Enkele fragmenten komen uit de opgravingen van het tempel terrein te Tongeren.

Ivoorbewerking

Alhoewel voorwerpen in ivoor voorkomen in de Romeinse sites in ons land, zijn tot nu toe geen bewijzen gevonden voor een lokale bewerking van deze grondstof.

ROMEINSE RURALE NEDERZETTINGSSTRUCTUREN IN SINT-GILLIS-WAAS

Frank Vermeulen, Bea Hageman, Jean-Pierre Van Roeyen en Marga Peters

Sedert 1989 wordt op grote schaal archeologisch noodonderzoek uitgevoerd op de site van een nieuwe ambachtelijke zone (Kluizenmolen) nabij de Reepstraat in Sint-Gillis-Waas (O.-VI.). De Universiteit Gent wordt voor dit onderzoek, dat naast prospecties vooral opgravingen behelst, bijgestaan door de Archeologische Dienst Waasland. Tot voor kort bleek het leeuwendeel van de archeologische ontdekkingen toe te schrijven aan een reeks nederzettingen uit de IJzertijd. Bij de uitvoerige recente campagne van 1997, wanneer in totaal bijna 3,5 ha werd onderzocht, kwamen nu ook zeer talrijke sporen uit de Romeinse tijd aan het licht. Deze sluiten aan bij een reeks nederzettingsstructuren uit dat tijdvak die reeds in 1996 waren ontdekt. Aldus is voor de Romeinse periode thans een vrijwel aaneengesloten areaal met resten van bewoning en andere rurale activiteiten bekend, dat meer dan 2 ha beslaat. Hoewel de tijdsdruk belette dat aan alle sporen voldoende aandacht kon besteed worden, zijn de vergaarde gegevens van aanzienlijk belang voor de studie van Gallo-Romeinse agrarische nederzettingen en hun omgevende infrastructuur in dit deel van zandig Vlaanderen.

Inplanting van de sporen

Ongeveer centraal in de overwegend zandige en zandlemige zone van het opgravingareaal werden de resten aangetroffen van een volledig verzande fossiele vijver. Dit vermoedelijk tardiglaciaal meertje was wellicht bij het begin van onze jaartelling reeds volledig opgevuld, maar de hier aanwezige natte mergelgronden sloten blijkbaar bewoningsactiviteiten op deze plaats uit. Slechts een aantal grachten (waaronder enkele van recente datum) en een reeks waterputten uit de IJzertijd werden in deze omgeving gesignaleerd. De vroege bewoningsactiviteiten situeren zich alle op de drogere zandruggen op enige afstand van deze natte depressie: deze uit de (vroege) IJzertijd ten westen en ten zuiden hiervan, deze uit de Romeinse tijd voornamelijk ten oosten en zuidoosten hiervan, op het hoogste deel van het terrein.

Landwegen

De Romeinse sector van de site wordt structureel gedomineerd door de sporen van een landelijke weg, die over meer dan 200 m kon gevolgd worden. Zijn tracé verloopt eerst in noordoostelijke richting om vervolgens naar het noorden af te buigen. Het gaat om een aarden weg met meermaals hergraven parallelle grachten. De wegbreedte schommelde tussen 4 en 8 m naargelang de fase van gebruik. Van het oorspronkelijk wegdek zijn geen restanten meer teruggevonden, ook niet in de vorm van karrensporen. De precieze aanleg van deze lokale weg kan nog moeilijk gedateerd worden, maar hij bleef zeker tot het begin van de 3de eeuw functioneren. Plaatselijk oversnijdt deze jongste fase van de weg een ouder aarden wegtracé met parallelle grachten die een noordwest-zuidoost oriëntatie volgen.

Woonerven

Langsheen het grootste wegtracé ontstonden tijdens de Hoge Keizertijd minstens twee en vermoedelijk drie boerderijen waarvan de globale oriëntatie duidelijk is afgestemd op de weg. Van het centrale erf vonden we een deel van de grachtomheining, een groot woonstalhuis, een vierkante houten waterput en enkele kuilen. Het is nog niet duidelijk of een dichte palenzwerm (een reeks bijgebouwtjes?) gelegen naast dit erf en enkele constructieresten en kuilen aan de overkant van de weg eveneens tot deze wooneenheid en fase mogen gerekend worden. De houten woning (ca. 19 x 8 m) is éénschepig en valt op door een driedelige indeling met potstal. Munten van Antoninus Pius (140-143) en Commodus (183), evenals het vaatwerk (Eifelwaar, jachtbekers, ...) in paalkuilen en potstal situeren deze bewoning in de tweede helft 2de - begin 3de eeuw.

Op zo'n 60 m ten noordoosten van dit erf bevond zich nog een rechthoekige houtbouw van ca. 10 x 5 m. Hoewel dezelfde oriëntatie wordt aangehouden als het woonstalhuis, gaat het hier vermoedelijk om een bijgebouw van een tweede woonerf. Enkele vondsten brengen het in verband met graanopslag en/of verwerking. Het weinige aardewerk wijst eveneens op een datering in de 2de eeuw.

Van het derde erf, gelegen langs de hoofdweg op zo'n 80 m ten zuidwesten van het eerste, werden reeds in 1996 een grachtomheining, een tweeschepig woonhuis (ca. 14 x 5,5 m) en een waterput opgegraven. Thans werd het boerderijgrondplan vervolledigd met talrijke paalsporen van een reeks bijgebouwen. Eén hiervan is duidelijk georiënteerd zoals de woning en fungeerde wellicht als een potstal. De datering van dit erf komt overeen met deze van het

verder gelegen woonstalhuis, wat pleit voor gelijktijdigheid van minstens twee boerderijen op de site.

Landindeling

Buiten de omheininggrachten van de erven werden nog een reeks grachten aangegraven. Sommige hiervan kunnen door enkele vondsten in hun vulling of door hun ruimtelijke relatie met de erven en de weg eveneens in de Hoge Keizertijd geplaatst worden. Ze behoren tot een vrij coherent systeem van rurale landindeling. Enkele grachtjes, met uitsluitend ijzertijdceramiek in hun vullingen, zijn nog niet precies te dateren. Er zijn aanwijzingen voor een zekere continuïteit in de perceelsindeling tussen de IJzertijd en de Romeinse periode. Chronometrie en ecologische analyses worden afgewacht.

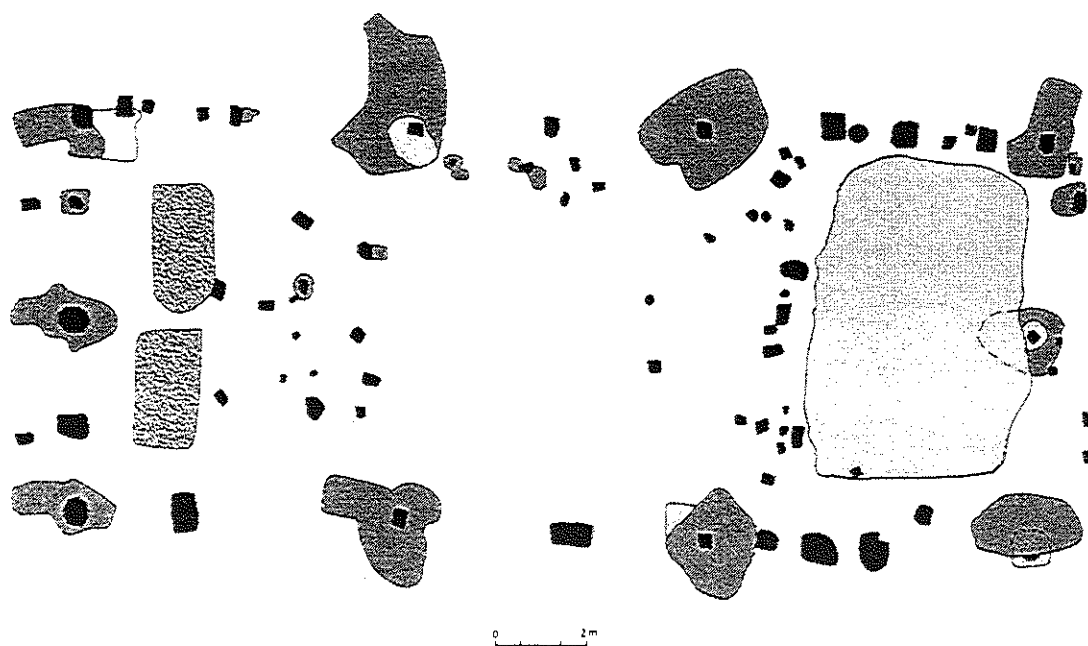
Verspreide graven

Tenslotte vermelden we nog de vondst van een 4-tal Romeinse brandrestengraven, los verspreid over de site. Hun schaarse inhoud plaatst ze ruim tussen de Flaviërs en de 3de eeuw.

Bibliografie

BOURGEOIS J., CROMBÉ PH., MEGANCK M., VAN ROEYEN J.-P. & VERLAECKT K., 1996. Verder noodonderzoek te Sint-Gillis-Waas, O.-VI. (1996) : nederzettingssporen uit de ijzertijd en de Romeinse periode. In : *Lunula. Archaeologia protohistorica*, V.

BOURGEOIS J., HAGEMAN B., Sint-Gillis-Waas (O.-VI.) 1997 : verder noodonderzoek van de ijzertijdnederzetting. In : *Lunula. Archaeologia protohistorica*, VI.

Sint-Gillis-Waas 1997: grondplan van het woonstalhuis

ROMEINS WANGE 1997 IN EEN RUIMER PERSPECTIEF

Lieve Opsteyn en Marc Lodewijckx

Inleiding

De Afdeling Archeologie van de K.U. Leuven heeft van juli tot november 1997 opgegraven in Wange-Damekot (Vlaams-Brabant). Het site is gelegen in de vruchtbare lössstreek en de bewoning situeert zich vooral op een verhoging in het terrein, kort aan de Kleine Gete. De sleuven werden uitgezet op de percelen 9e, 18a, 15g, 17c, 17j (kadaster Landen, 8ste afdeling, sectie A) en sloten aan bij het terreinonderzoek van M. Lodewijckx in 1989-1990 (LODEWIJCKX 1994 en 1995). Er werd gekozen om met grote vlakken te werken om zo het totaalbeeld van het site niet uit het oog te verliezen. Het gebruik van kleine zoek sleuven over het volledige terrein zou een te beperkt beeld geven. In totaal werd een oppervlakte van ongeveer 1670 m² onderzocht. Hierbij kwamen een groot aantal sporen uit diverse perioden te voorschijn waaronder ook enkele uit de Romeinse periode. De hierna volgende tekst is een eerste kennismaking met de opgraving. De studie van het archeologische materiaal moet nog aangevat worden zodat de beschrijvingen vrij summier zijn.

De vroeg-Romeinse periode

De gracht (sleuven 1, 4 en 2; structuur 764) werd reeds bij vroegere opgravingen aangesneden. Dit jaar werd het tracé gevolgd over een afstand van 127 m waardoor de totaal gekende lengte nu 235 m bedraagt. De gracht is min of meer rechtlijnig over een afstand van ongeveer 147 m en verloopt er parallel met de Kleine Gete. Dan is er een onderbreking van 5 m waarbij het spoor aan het ene uiteinde afgerond is en aan de andere zijde recht is afgesneden. Er werden hier geen duidelijke sporen van een (verdedigings)structuur aangetroffen. In het verdere tracé (van 152 tot 235 m) is de gracht veel smaller en buigt ze af, weg van de Kleine Gete. Aangezien het verloop slechts over deze beperkte afstand gevolgd is, zijn vorm en oppervlakte van het ingesloten terrein niet gekend.

De gracht heeft een v-vormig profiel met onderaan een rechthoekige uitgraving waarin op sommige plaatsen vage sporen van palen te zien waren. De maximaal bewaarde breedte en diepte bedragen ongeveer 2 m. Elders is de gracht smaller en minder diep maar dit is te verklaren door de sterke erosie op dit deel van het terrein. De vulling van de gracht is vrij homogeen en bevat onderaan in het profiel spoelingslaagjes. Opmerkelijk is dat slechts op één bepaalde plaats in de bovenste opvulling een grote concentratie van archeologisch materiaal te vinden is. Ceramiek uit de laatste fase van de IJzertijd, dierenbeenderen, twee fragmenten van drieribbige armbanden in glaspasta, enkele slingerkogels en een *Avauciamuntje* werden daar aangetroffen. De gebroken armbanden zijn uit een blauwe glaspasta vervaardigd en één fragment draagt een gele slibversiering. In totaal zijn er nu zeven fragmenten van dergelijke armbanden te Wange gevonden.

Het *Avauciamuntje* is het type Scheers 744 en is in slechte staat (determinatie S. Scheers).

Cu, 3.19 g, 30-20 v. Chr. of later

Vier paardenbustes rond cirkel met punt (erg onduidelijk).

Kz. (ava)VCIA paard links, op de romp twee cirkels met punt.

Als interpretatie van de gracht kan de mogelijkheid van de spitsgracht van een vroeg-Romeins kamp naar voren worden geschoven. Het *Avauciamuntje* en de slingerkogels zijn hiervoor een

aanwijzing. Evenals de aangetroffen ceramiek die zich in het algemeen in de overgangsfase naar de Romeinse periode situeert. De aanwezigheid van een kamp in Wange is met de nabijheid van een Romeinse weg en de interessante topografische ligging goed te verklaren. Om volledige zekerheid te hebben moet er in de toekomst een grondig onderzoek gebeuren naar het verdere verloop van de gracht en de binnenstructuur.

In de gracht werd een aanzienlijke hoeveelheid technisch aardewerk gevonden. Dit aardewerk is vrij dikwandig, heeft een donkergrijze kern en geel tot roze binnen- en buitenwand. De organische magering is gemakkelijk te herkennen. De vormen zijn niet kenmerkend voor het eerder gevonden technisch aardewerk (cilindervormig en ook en meer rode kleur) maar het zijn meer komvormige potten. De rand staat licht naar buiten en is soms uitgedrukt in een soort golfversiering. De schouder wordt door een knik gemarkeerd. Gelijkaardige ceramiek werd eerder in Zeeland (Domburg) en in Zuid-Holland (Schiedam en Vlaardingen) aangetroffen (VAN DEN BROEKE mondelinge mededeling; VAN HEERINGEN 1987).

De Romeinse periode

De Romeinse periode kwam niet duidelijk tot uiting in de veelheid aan sporen. Slechts twee sporen konden aan deze periode worden toegeschreven. Wel werd er bijkomende informatie verkregen over de uitgestrektheid van de bewoning in deze periode.

Een rechthoekige vlek van 3,5 m x 2,5 m (sleuf 1, structuur 770) was het meest interessante spoor. De vage aanduiding van kleine paalgoten deed eerst denken aan een Frankische hutkom maar het archeologische materiaal en de gelaagdheid van de structuur beslisten er anders over. Onder de bruinzwarte vulling bevond zich opeenvolgend een laag gruis met veel keien, een laag klei en een laag zuiver wit zand. Het archeologische materiaal was volledig in de bruinzwarte vulling te vinden. Enkele fragmentjes *terra sigillata* en wandscherven van een beker met kerfbandversiering, een klein potje in *terra nigra*, een wandscherf van geverfd aardewerk met zandbestrooiing en kleine dierenbeenderen werden gevonden. Eén pot kon zo goed als volledig samengesteld worden. Het is een kurkurnetype (Brunsting 17) in *terra nigra*. De bodem is langs de buitenzijde bezet met kiezelsteentjes. Een fragment van een beeldje in pijpaaarde werd eveneens gerecupereerd. Het stelt een godin op een troon voor met een mandje fruit op haar schoot (rechterzijde is bewaard). De bruinzwarte vulling en de gruislaag zijn volledig gezeefd en dat leverde extra fijn botmateriaal op. De datering van de ceramiek situeert zich rond 100 na Chr. en later.

Tot nog toe werd geen gelijkaardige structuur op het site opgegraven. De gruis-, zand- en kleilagen duiden misschien op een interpretatie als waterbekken. Langs de vier zijden was een donkere band te zien die het negatief spoor van de houten wanden kan zijn.

Een grote vierkante kuil (sleuf 1, structuur 99) van 2,5 m x 2 m bevatte veel Romeinse dakpannen en kwartsietstenen. Puin dat vermoedelijk van één van de gebouwen van het villacomplex afkomstig was. De kuil was vrij ondiep en had een vlakke bodem. Behalve kleine scherfjes divers Romeins aardewerk werden twee *fibulae* (conservatie Louis Wouters) uit de eerste-tweede eeuw na Chr. gevonden. Waarschijnlijk is de kuil in één keer gedicht.

De laat-Romeinse/Frankische periode

De opgraving heeft niet de verhoopde Frankische aanwezigheid op het site duidelijk aangetoond. De enkele vondsten bevestigen de post-Romeinse occupatie maar ze is structureel

en materieel moeilijk te vatten. Vermoedelijk bevindt de kern van de Frankische nederzetting zich onder de huidige bewoning.

Op perceel 9e werd een munt van Valentinianus (364-375) gevonden (determinatie S. Scheers).

AE, 3, 2.44 g, 11, Arles, 364-367.

DN VALENTINI-ANUS PF AVG. Buste naar rechts met pareldiadeem, harnas en mantel.

Kz. SECVRITAS-REIPVBLICAE. Victoria naar links stappend, met krans en palmtak; OF III

In een kuil (sleuf 1, structuur 760) met veel bouwpuin zoals kwartsietstenen en fragmenten van Romeinse *tegulae* en *imbrices* werd een *sigillata*wandscherf met radjesstempel gevonden.

Besluit

De Romeinse sporen die bij de opgravingscampagne 1997 werden aangesneden bevatten interessant archeologisch materiaal. Bedoeling is de resultaten van de verschillende opgravingen na studie van het materiaal en de sporen in een ruimer perspectief te plaatsen en over enkele jaren een totaalbeeld van Wange-Damekot te presenteren.

Oproep

De opgraving te Wange in 1997 gebeurde in het kader van een vierjarig project met als titel "De Frankische migratie, een Vlaams-Nederlands onderwerp voor archeologisch onderzoek". Dit project is een samenwerkingsverband tussen het Archeologisch Instituut van de V.U. Amsterdam en de Afdeling Archeologie van de K.U. Leuven. Het werd toegekend door het Vlaams-Nederlands Comité voor Nederlandse Taal en Cultuur (VNC) en ging van start in januari 1997 onder de supervisie van het FWO - Vlaanderen.

Aan Vlaamse zijde wordt gewerkt aan een inventarisatie van de sites en losse vondsten van de periode tussen 275 en 500 A.D. Doel is om inzicht te krijgen in de dynamische processen van de Frankische migratie in onze streken aan de hand van archeologisch materiaal. Speciale aandacht zal in de studie uitgaan naar de handgevormde ceramiek en het petrografisch onderzoek van dit aardewerk. Personen die een bijdrage kunnen leveren aan deze inventarisatie en eventueel ceramiek ter beschikking hebben voor studie mogen graag contact opnemen met Lieve Opsteyn, Afdeling Archeologie K.U. Leuven, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven (tel. 016/32.48.87 ; e-mail : lopsteyn@onyx.arts.kuleuven.ac.be)

Bibliografie

LODEWIJCKX M., Sporen uit de IJzertijd te Wange (Brab.), in *Lunula. Archaeologia Protohistorica* II, 1994, p. 63-65.

LODEWIJCKX M., Essay on the Issue of Continuity applied to the Northern Hesbaye Region (Central Belgium), in M. LODEWIJCKX (ed.), *Archaeological and Historical Aspects of West European Societies*, Album Amicorum André Van Doorselaer, *Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae*, 8, 1995 (1996), p. 205-220.

VAN HEERINGEN R. M., The Iron Age in the Western Netherlands II : Site Catalogue en Pottery Description Map, in *Berichten R.O.B.*, 1987, p.39-121.

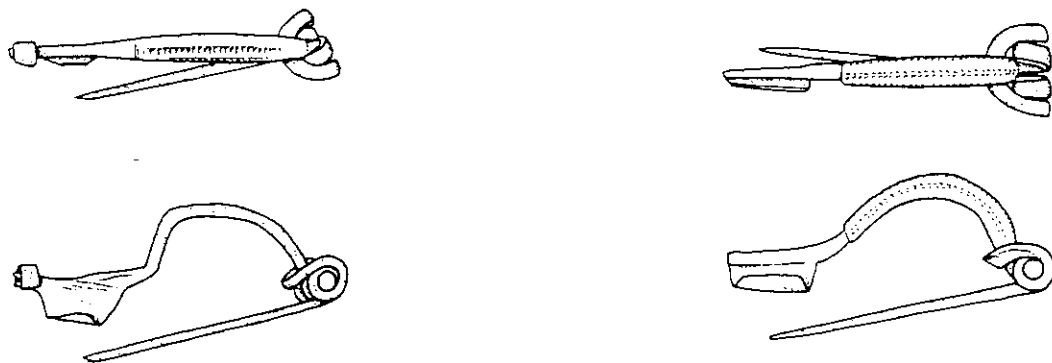

Fig. 1 Twee *fibulae* uit kuil 99

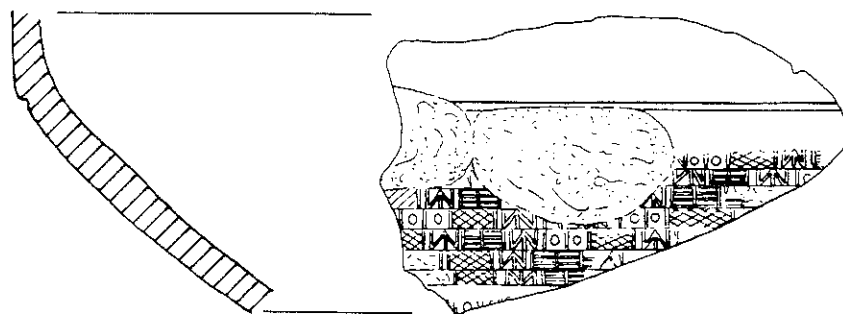

Fig. 2 Radjessigillata uit kuil 760

DISTRIGAS EN DE ROMEINEN

aflevering 1 : Archeologische begeleiding van het VTN-project, loten 1 & 2.

Y. Hollevoet en W. De Clercq

Inleiding

Eind juni 1997 zijn de werken begonnen voor de aanleg van een nieuwe gasvoerleiding tussen Zeebrugge en de Duitse grens. Dit zgn. VTN-project (Versterking Transport Netwerk) betekent een nooit geziene uitdaging voor de Vlaamse archeologische wereld. Met een minimum tracébreedte van 20 m en een totale lengte van zowat 250 km zal in één jaar tijd meer dan 500 ha van het Vlaamse bodemarchief verdwenen zijn.

Het VTN-project is nog nauwelijks te vergelijken met de aanleg van vroegere aardgasleidingen (cfr. aardgasleiding Zeebrugge-Zomergem-Quevy in 1992). De gevolgen voor het bodemarchief zijn aanzienlijker (x 5/6) en de werkdruk voor de verantwoordelijke archeologen is dan ook navenant. Bovendien moet het archeologisch onderzoek ingepast worden in een sterk gestructureerd en goed geëlied werfverloop. Alhoewel de tijdsdruk groot was en de algemene werkomstandigheden verre van ideaal waren, kon door de goede samenwerking op het terrein met de toezichters van Distrigas maar vooral met de werfleiding van het Nederlandse aannemingsbedrijf Nacap, heel wat uit de brand gesleept worden. Een dergelijke goede samenwerking met de aannemer kon slechts tot stand komen dankzij zijn ervaring met de Nederlandse archeologen die reeds jaren ingeburgerd zijn op de werven van de Gasunie.

Tegen eind 1997 waren vooral de eerste drie loten van het project afgewerkt. Lot 1 liep van Zeebrugge en Dudzele (gem. Brugge) tot Oostwinkel (gem. Zomergem), over Damme en Maldegem. Lot 2 liep van Oostwinkel (gem. Zomergem) tot Desteldonk (gem. Gent). Op lot 3 (aftakking naar Zelzate) werden geen vondsten gedaan. In de provincie West-Vlaanderen berustte de opvolging van de werken bij het IAP maar op Brugs grondgebied kon beroep gedaan worden op de mensen van de Stedelijke Archeologische Dienst; tijdens de week-ends zorgden vrijwilligers van de Werkgroep Archeologie Brugs Ommeland voor een welkome versterking. Voor Oost-Vlaanderen stelde het provinciebestuur een projectarcheoloog aan voor de coördinatie van de verschillende werven. Per lot zou met middelen van de bouwheer een archeoloog in dienst genomen worden voor de dagelijkse opvolging van de afgravingswerken (gem. 650 m per dag); slechts op lot 1 gebeurde dat ook daadwerkelijk, zij het enkel voor een periode van twee weken.

West-Vlaanderen

In West-Vlaanderen werden vooral de grondgebieden van Brugge en Damme doorkuist. Paatselijk - meer bepaald tussen het Boudewijnkanaal en de grens met Oost-Vlaanderen - liep de nieuwe aardgasleiding min of meer langs gasleidingen waarvan de plaatsing in het verleden archeologisch was begeleid (HILLEWAERT 1997 - HOLLEVOET 1997); nieuwe vindplaatsen op dit tracé illustreren echter hoe voorzichtig moet omgesprongen worden met de resultaten verkregen bij deze vroegere werfopvolgingen. Over het volledige tracé (25 km) op West-Vlaamse bodem zijn op 25 plaatsen waarnemingen verricht en/of vondsten geborgen. In een 10-tal gevallen gaat het niet louter om losse vondsten, summiere waarnemingen of

geïsoleerde fenomenen. De Romeinse vindplaatsen situeren zich zowel in de polders - sporen *in situ* op een pleistocene donk te Brugge/Dudzele (o.m. sporen van zoutwinning) - als op de aangrenzende zandgronden. Vooral deze laatste vindplaatsen zijn belangrijk; ze bevinden zich op het grondgebied van Sijsele (gem. Damme), nabij de *Antwerpse Heirweg*.

Ten westen van de Stoofstraat kwamen vroeg-Romeinse nederzettingssporen aan het licht. Benevens de onvolledige plattegrond van een eenschepige constructie (6 op min. 9 m) en enkele kuilen gaat het vooral om gedempte sloten die tot verschillende periodes kunnen gerekend worden. Ten oosten van de Stoofstraat troffen we de resten van een klein grafveldje aan. In totaal werden 13 brandrestengraven onderzocht, waarvan zeker 11 voorzien van een nis. De grafkuilen bevatten soms resten van potten (fig. 1); de nissen steeds drinkbekers. Opmerkelijk zijn twee nissen met scheermessen. Binnen de onderzochte zone komen rond bepaalde graven wel grachten en greppels voor, maar deze lijken zich niet te structureren in duidelijke *enclosures*.

De meeste sporen kwamen aan het licht ten noorden van de Antwerpse Heirweg. Ze strekken zich uit over zowat 150 m en vallen op te splitsen in twee grote zones, van elkaar gescheiden door een aarden weg die mogelijk teruggaat op een Romeins tracé. De zone ten zuiden van de weg wordt ingenomen door een hoge zandrug waar heel wat kleine paalgaten en een gracht voorkwamen. Bij de paalsporen vallen wel enkele lineaire configuraties op maar het gaat vermoedelijk niet om onvolledig bewaarde huisplattegronden. Ten noorden van de aarden weg, in een laag gelegen zone, kwamen heel wat meer sporen aan het licht. Talrijke paalkuilen, waaronder verscheidene toe te schrijven aan kleine rechthoekige eenschepige gebouwen (5 à 6 m op 9 à 10 m). Verder werden ook een aantal poelen en een waterput met vierkante houten bekisting aangesneden. Uit één van de Romeinse grachten kwam een enorme hoeveelheid aardewerkfragmenten aan het licht. Opmerkelijk is dat de richting van de Romeinse grachten vrijwel identiek als deze van een aantal (laat-?) middeleeuwse grachten en zelfs overeen stemt met de richting van de huidige afwateringsgracht.

Voor de volledigheid vermelden we nog de vondst van een schijnbaar geïsoleerde rechthoekige structuur met houtskoolresten ten noorden van de Brieversweg te Moerkerke (gem. Damme); mogelijk gaat het hier om een brandrestengraf. Opmerkelijk is tenslotte dat bij het onderzoek van een volle middeleeuwse nederzetting aan de Veldhoek (Sijsele, gem. Damme) ook enkele Romeinse scherven werden ingezameld; ze wijzen vermoedelijk op de aanwezigheid van een nederzetting vlakbij.

Oost-Vlaanderen

In 1997 werden op het grondgebied van de provincie Oost-Vlaanderen op 3 lokaties Romeinse sporen opgegraven. Deze bevonden zich zowel op loten 1 & 2. In twee gevallen betreft het nederzettingssporen, in één geval werd een grafveld onderzocht.

De eerste site is gelegen te Maldegem-Burkel. Ze kwam vroeger reeds aan het licht bij de aanleg van de vorige gasleiding (CROMBE 1997). Door de snelheid van werken konden toen slechts oppervlakkige waarnemingen worden verricht. Teneinde dergelijke situaties te ondervangen, werd besloten het tracé ter hoogte van de zandrug over een afstand van 1,5 km één maand vervroegd uit te graven, waardoor het onderzoek onder betere omstandigheden kon verlopen. Bij de opgravingen ter hoogte van de Oude Burkelslag - onderzoek uitgevoerd in samenwerking met de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit

Gent - kwamen een 200-tal bodemsporen aan het licht. Een deel hiervan hoort thuis in de metaaltijden (DE CLERCQ 1998). De rest kan in de Romeinse tijd worden gedateerd. Op basis van het tot nu toe bestudeerde materiaal kan een datering in de 3e eeuw worden vooropgesteld. Alhoewel een aantal Romeinse paalgaten een duidelijk georiënteerd verloop kennen, kon geen gebouwplattegrond worden gereconstrueerd. Behoudens paalkuilen werden enkele afvalkuilen, vermoedelijk de aanzet van een waterput en één brandrestengraf onderzocht. Deze laatste structuur bevatte een klein handgevormd potje.

Een tweede nederzetting kwam aan het licht op een kleine zandrug aan de voet van de *cuesta* Oedelem-Zomergem, op het grondgebied van Oostwinkel (gem. Zomergem - site Leischoot I). Er werden twee geïsoleerde tweeschepige gebouwplattegronden - van 13 op 5 m (geb. A - fig. 2) en van 6 op 3 m (geb. B - met aanbouw) - geregistreerd. Beide vertonen een sterk verwante bouwtechniek met zware nokstaanders buiten de korte zijden en lichte nokstaanders binnenin. Eén gebouw bevatte een kelderkuil en een binnenindeling. Dergelijke bouwwijze konden we vroeger reeds vaststellen bij het onderzoek van een Romeins kleiverwerkend bedrijf te Zomergem-Boven, een 3-tal km ten zuiden van de site Leischoot. Een 1,5 m brede gracht zonderde de site af van een depressie. Terreinprospecties en luchtfotografische verkenningen van J. Semey (Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit Gent) toonden ondertussen aan dat slechts de rand van een uitgestrekt site-complex werd aangesneden. Het gerecupereerde materiaal bestaat voornamelijk uit handgevormd aardewerk, wat *terra nigra* en wat kruikwaar, en laat ons enkel toe het geheel in de Hoge Keizertijd te dateren.

Circa 300 m ten westen van de gebouwzone werd een grafveld met 17 brandrestengraven onderzocht (Oostwinkel-Leischoot, site II). Alhoewel een verband met hoger vermelde nederzetting aanlokkelijk is, kan vooralsnog geen duidelijk chronologisch en ruimtelijk verband gelegd worden tussen de twee sites. De kern van het grafveldje bestaat uit twee *enclosures* waarbinnen respectievelijk twee graven en één graf bijgezet waren. *Enclosure* 1 had een onregelmatige vierhoekige vorm, met ingang aan de zuidzijde. Centraal lagen twee brandrestengraven welke elk een identieke *terra nigra* beker bevatten; in één graf werd echter een relatief goed bewaard ijzeren scheermes toegevoegd, een gebruik dat af en toe geattesteerd wordt in mannengraven uit de ijzertijd en de Romeinse tijd. De tweede *enclosure* was vierkant en kenmerkte zich door herhaalde onderbrekingen in het grachtverloop. We dienen hierbij te vermelden dat bij vroegere herverkaveling van het gebied een microrug werd verwijderd waardoor we hier mogelijk met het onderste deel van oorspronkelijk volledig omgracht monument te maken hebben. In elk geval is de systematische verdieping van de hoeken en de middelste delen van de zijden, een intentioneel gegeven dat ook bij het andere monument werd vastgesteld. Een 14-tal brandgraven lag in de onmiddellijke buurt van de monumentjes. De grafgiften bestaan overwegend uit handgevormd aardewerk (kookpotten, kommen of borden). Het luxe-aardewerk is vertegenwoordigd door *terra nigra*-bekers welke in de periode tweede helft 1^e / eerste helft 2^e eeuw kunnen gedateerd worden.

Bibliografie

Ph. CROMBE 1997: Maldegem. Inheemse boerderijen uit de Gallo-Romeinse tijd te Burkel. In: Een aardgasleiding, 65 km archeologische informatie, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen* 1996, 117.

W. DE CLERCQ 1998: Archeologisch onderzoek bij de aanleg van de aardgasleiding Zeebrugge-Raeren (1997): een overzicht van de sporen uit de metaaltijden op het grondgebied van de provincie Oost-Vlaanderen, *Lunula VI*, 46-48.

B. H(ILLEWAERT) 1997: Dudzele - gaspijpleiding, *Jaarboek 1995-1996. Brugge Stedelijke Musea*, 77.

Y. HOLLEVOET 1997: Dwars door noordelijk West-Vlaanderen, In: Een aardgasleiding, 65 km archeologische informatie, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1996*, 109-111.

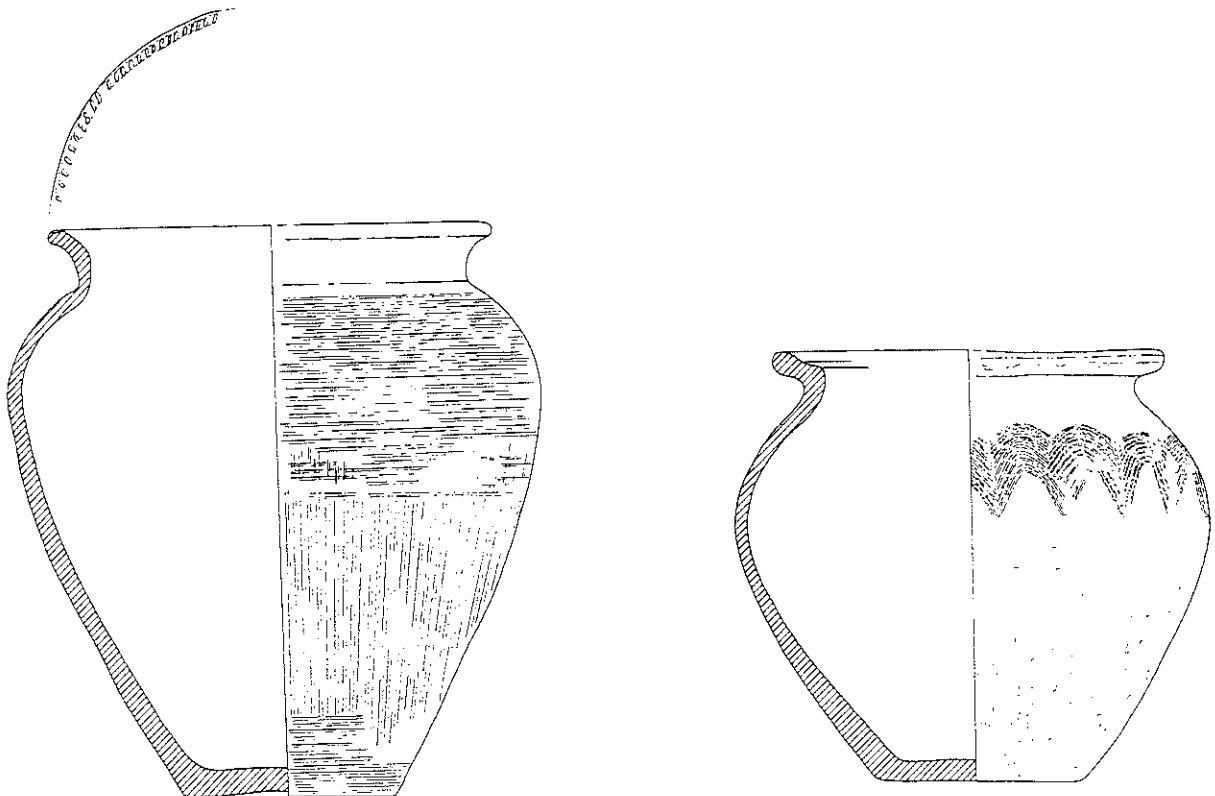

Fig. 1: Romeins aardewerk aangetroffen in de grafkuilen van twee brandrestengraven langs de Stoofstraat te Damme/Sijsele (schaal 1/3 - tekening R. Verschoubroek, IAP).

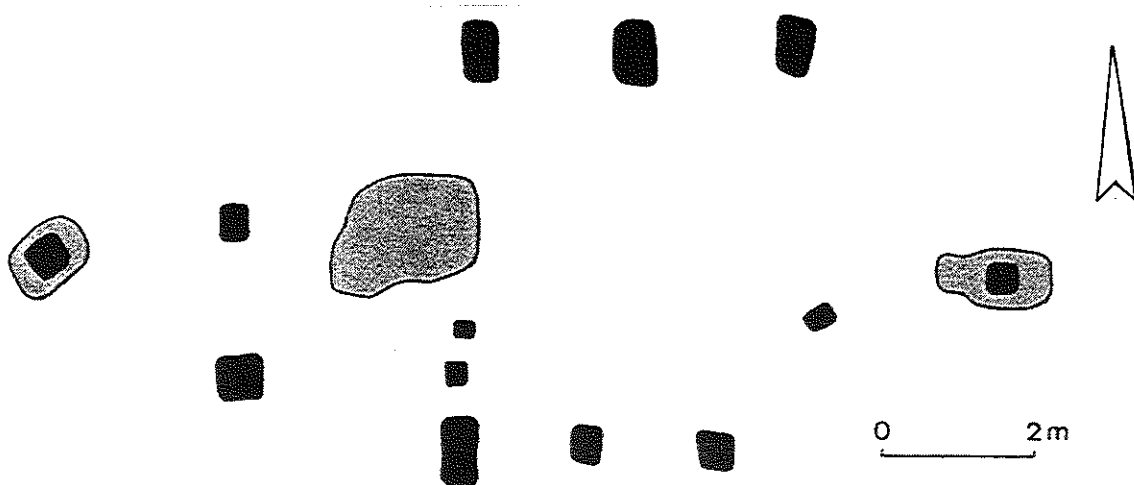

Fig. 2. Oostwinkel (gem. Zomergem) - Leischoot, site I; plattegrond van gebouw A (tekening WDC).

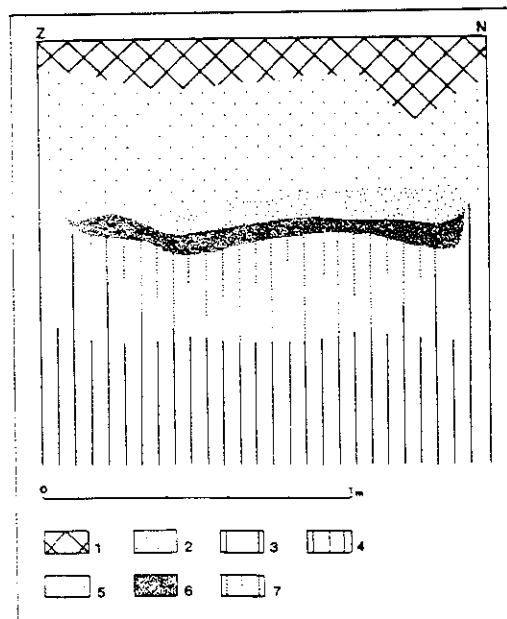
ROND BRANDRESTENGRAVEN IN MENAPISCH GEBIED

André Van Doorselaer

Sedert onze confrontatie – bij opgravingen – met het type van de Gallo-Romeinse brandrestengraven en de samenvattende studie «typische Gallo-Romeinse brandrestengraven in de Scheldevallei» (1), nu 30 jaar terug, is dit type graven voldoende gekend geraakt : althans in de Gentse archeologische school, wat deels te wijten is aan haar opgravingsactiviteiten in de regio waar deze brandrestengraven karakteristiek zijn, nl. in de Scheldevallei.

Binnen deze 30 jaar zijn er talrijke nieuwe vondsten gesignaleerd, zijn er nieuwe details vastgesteld, werd een benadering via kwantitatieve methode uitgetest (2). In wezen bracht dit alles weinig verandering aan de toendertijd vooropgestelde criteria en besluiten. Nochtans blijft bij opgraving van dergelijke graven minutieus werk geboden. Bemoedigend is een vernieuwde aandacht bij de Franse archeologen rond begrafenisrituelen (getuige de diverse symposia en «table ronde»-gesprekken) en ook in Engeland (waar de funeraire gegevens zich hoofdzakelijk beperken tot de term «burial» en de beschrijving van de «grave goods») komt er nu beweging onder meer door de studies van Dr. Manuela Struck.

Naast vragen rond pre-Romeinse tradities, het karakteristieke voor het Menapisch gebied en het doorleven bij de romanisering, stellen zich bijkomende problemen. Zo de aanwezigheid van zgn. massagraven in grafvelden met brandrestengraven en het doorleven van dit graftype in de vroege Middeleeuwen.

Huise-Lozer. Doorsnede van vóór-Romeins brandrestengraf Hu 61/XIII-XIV/1.

De « massagraven »

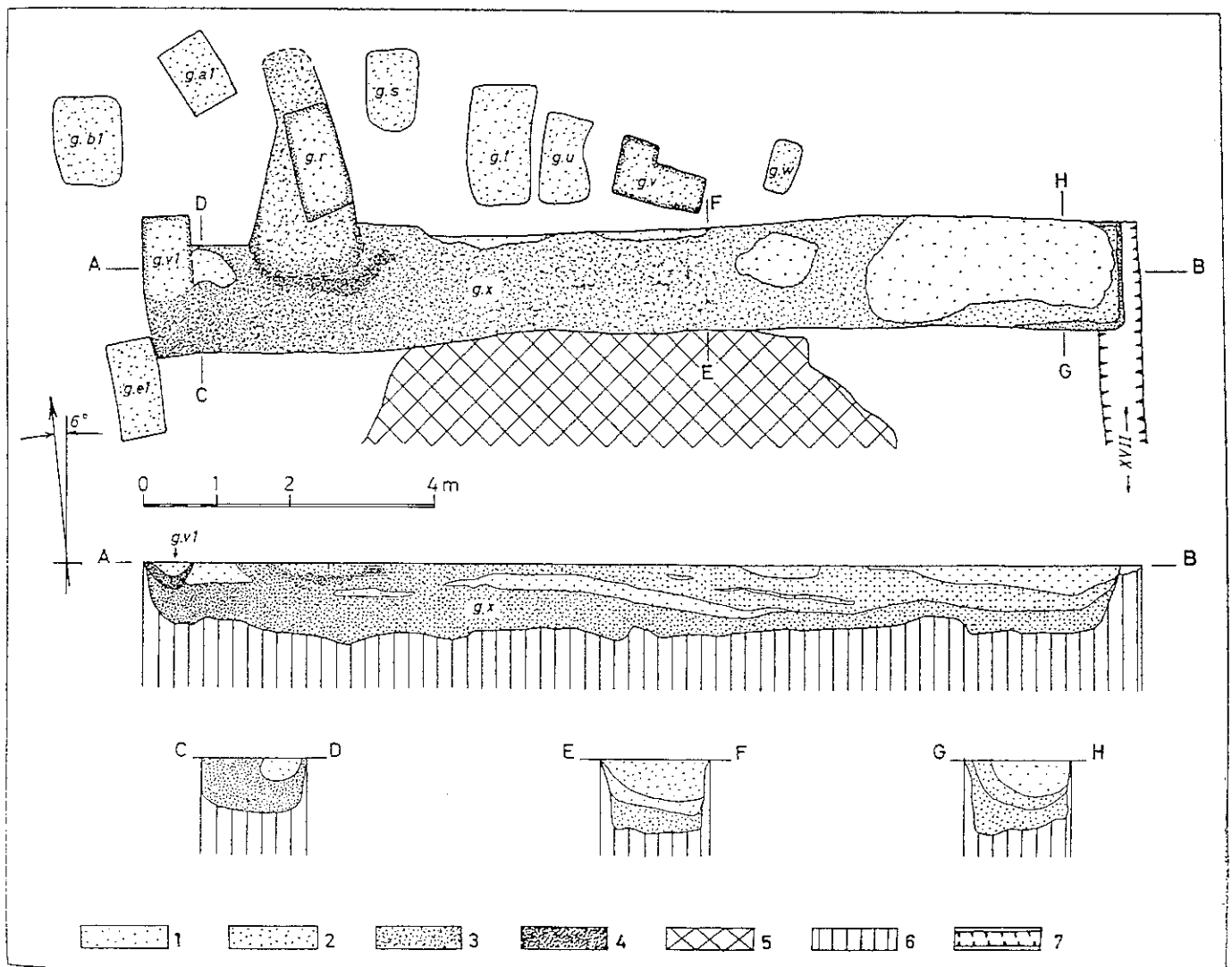
Was de vondst in Destelbergen (3) in 1968, van wat toen als collectief graf of massagraf geïnterpreteerd werd, spectaculair of uitzonderlijk te noemen, het bleef niet de enige vondst. Te Velzeke (4) werden in 1973 twee vergelijkbare vondsten onderzocht. In het Romeinse grafveld van Trentholme Drive (York) (5) werd reeds in 1952 een gelijkaardige structuur

aangetroffen in de noordelijke zone van een grafveld met een groot aantal brandrestengraven. De gedeeltelijk verstoorde structuur, met een 40 cm dikke as- en houtskoollaag werd geïnterpreteerd als ustrinum.

Recenter zijn de vaststellingen in 1983-84 van twee structuren, in de "nécropole de la Favorite te Lyon" (6) en een misschien vergelijkbare vondst in 1977 te Vatteville-la-Rue (Seine Maritime).

Technische gegevens :

Destelbergen	13,3 x 1,4 m	dikte ca. 1 m	2B-3A
Velzeke 1	6,8 x 2,2 m	ca. 1 m	1B-2a
Velzeke 2	6,2 x 5,2 m	2,4 m	3
Trentholme Drive		0,4 m	
Lyon	10 x 2 m		
Vatteville	zone ca. 12 m ²	ca. 0,6 m	

Destelbergen. Grondplan en doorsnede van "massagraf" g.x. en aanpalende brandrestengraven.

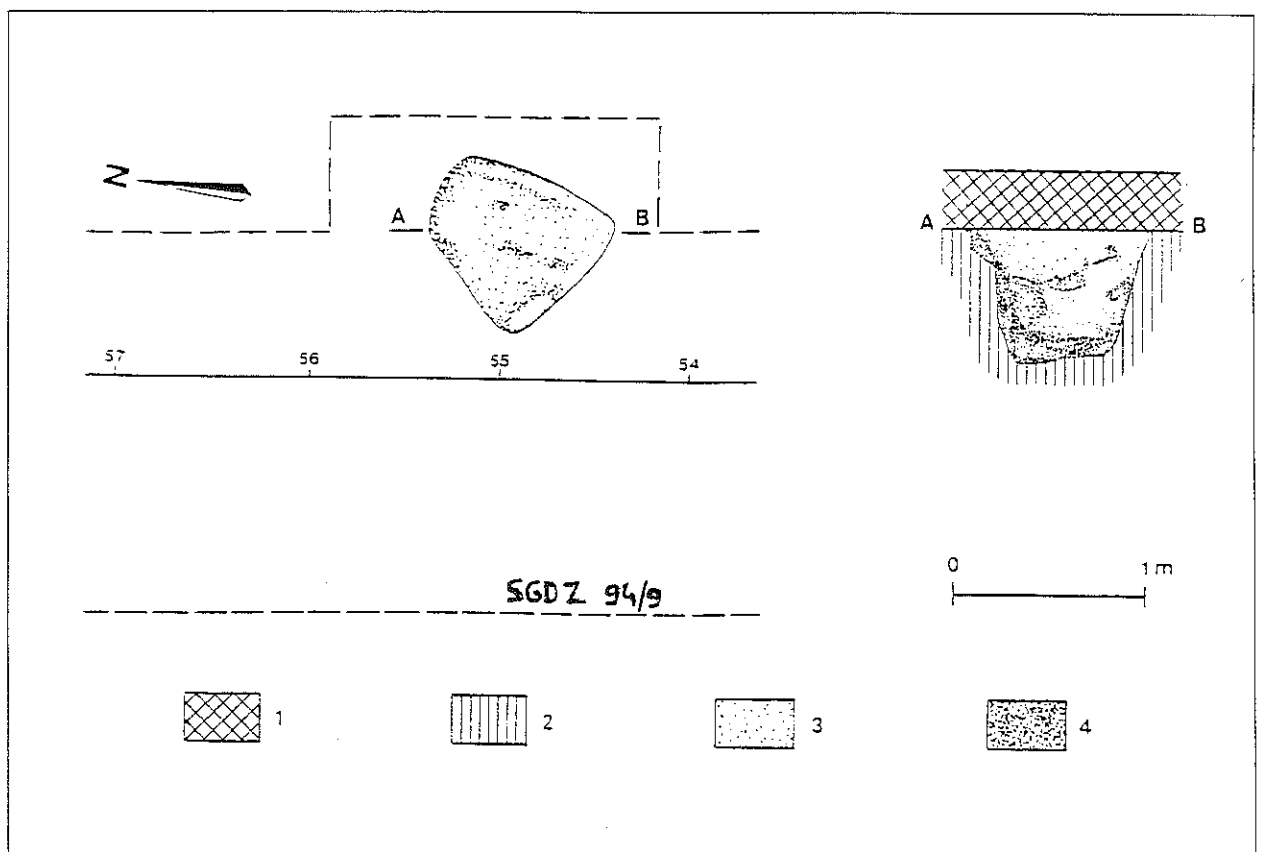
Het aantal vondsten blijft gering. Op het eerste gezicht kan er een verband bestaan tussen deze structuren en het graftype der brandrestengraven. Die zijn in elk geval telkens aanwezig. Zekerheid is er evenwel niet. De interpretaties lopen ook sterk uiteen : ustrinum, massagraf, collectief graf, sacrale of rituele kuil, brandafval depot, fosses depotoirs, traces d'un curage régulier de foyer, ...

Indien het zomaar over brandafval gaat d.w.z. het verwerken van de brandstapelresten, waar is men dan met deze resten gebleven in de zovele grafvelden waar (uitsluitend) het urnengraftype werd gebruikt. Ook daar moesten de ustrina wel periodiek gelegd worden.

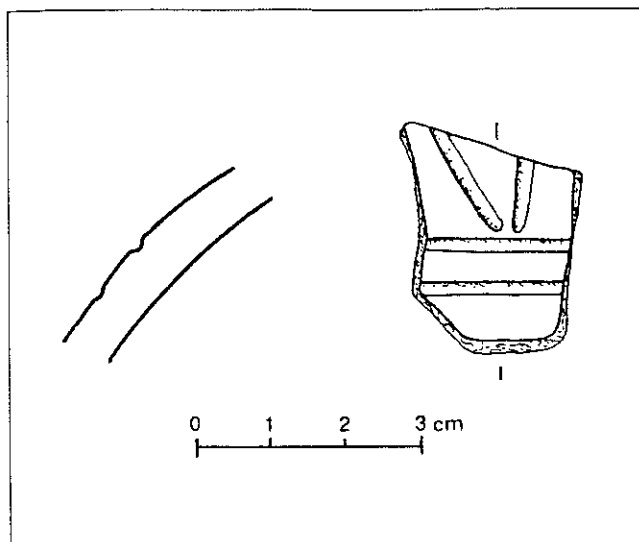
Continuïteit naar de vroege Middeleeuwen toe ?

In een vroegere bijdrage (8) suggereerden wij, op basis van vondsten in Velzeke, dat het gebruik van brandrestengraven zou kunnen doorleven tot in de vroege Middeleeuwen. Het betreft een vroegmiddeleeuwse begrafeniszone onmiddellijk aansluitend ten noorden aan een Romeinse begraafplaats van de vicus. 41 graven werden onderzocht waarvan 12 brandrestengraven, vierkantig tot rechthoekig van vorm. Deze brandrestengraven liggen geconcentreerd in het zuidwestelijk deel van de begraafplaats, aansluitend bij een verstoorde zone. Zij dateren uit de periode 5B.

Recenter werden bij opgravingen in 1994 op de Zwijvekekouter te Dendermonde, onmiddellijk aansluitend ten noordoosten aan de vroeger opgegraven Merovingische begraafplaats (5B-8a), 5 brandrestengraven onderzocht. De graven bevatten geen grafgiften of dateerbare resten op graf 121 na, dat een scherf van Saksisch aardewerk opleverde. Hier kan een link gelegd worden naar de 9 stuks Saksisch aardewerk en de 7 dito scherven die in inhumatiegraven in het Merovingisch grafveld werden aangetroffen.

Dendermonde-Zwijvekekouter. Grondplan en noordzuid doorsnede van brandrestengraf 1994/124.

Dendermonde-Zwijvekekouter. Wandscherf van Saksisch aardewerk.

Ook in Velzeke werd een Saksische pot gevonden, in een inhumatiegraf, in de zone van de brandrestengraven.

De vraag rijst hier of deze eerder kleinere en veelal vierkantvormige brandrestengraven niet aan een Saksische traditie zouden kunnen worden toegeschreven. Nieuwe vondsten kunnen meer duidelijkheid brengen. Het is dan ook wel positief dat typologie en terminologie van brandgraven ook in Noord-Frankrijk en in Engeland meer gebruikelijk worden. In beide regio's komen brandrestengraven voor. In beide regio's hebben we Gallo-Romeinse en Saksische grafvondsten.

Blijven brandrestengraven een eigenheid voor het Menapisch gebied in de Romeinse tijd ?

Noten

- (1) A. Van Doorselaer, Typische Gallo-Romeinse brandrestengraven in de Scheldevallei, *Helinium* 4, 1969, 118-137.
- (2) P. Van Haecke, *Een kwantitatieve studie van de brandrestengraven uit de Romeinse tijd in het Scheldebekken*, niet-uitgegeven licentieverhandeling, Leuven, 1996.
- (3) S.J. De Laet, A. Van Doorselaer, H. Thoen, Het massagraf g.x. uit de Gallo-Romeinse begraafplaats te Destelbergen (Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen V), *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen* 23, 1969, II, 117-165.
- (4) A. Van Doorselaer, M. Rogge, Continuité d'un rite funéraire spécifique dans la vallée de l'Escaut de l'âge du fer au haut moyen âge (Mélanges d'archéologie nationale offerts au R.P. André Wankenne S.J. pour son 75e anniversaire), *Les Etudes Classiques* 53, 1985, 153-170.
- (5) L.P. Wenham, *The Romano-British Cemetery at Trentholme Drive*, York, London, 1968, 21-28.
- (6) L. Tranoy, La nécropole de La Favorite à Lyon, in: Nécropoles à incinération du Haut-Empire. Table Ronde de Lyon, 30-31 mai 1986 (*Rapports Archéologiques préliminaires de la région Rhône-Alpes*), Lyon, 1987, 43-48 (zie p. 47).
- (7) M. Cl. Lequoy, La nécropole gallo-romaine de Vatteville-la-Rue (Forêt de Brotonne-Les Landes-Seine Maritime), *id.* 55-62 (zie p. 56).
- (8) Zie nota 4.
- (9) Van Doorselaer, M. Lodewijckx, L. Opsteyn, Vroeg-middeleeuwse vondsten te Dendermonde-Zwijvekekouter, *Archaeologia Medievalis* 18, 1995, 3.

GRAVEN ONDER DE PLAGGENBODEM: VROEG-ROMEINS GRAFVELD IN DE RUILVERKAVELING POPPEL

Rica Annaert

In 1997 beëindigde de Vlaamse Landmaatschappij (V.L.M.) de ruilverkavelingswerken van het plangebied Poppel. Ook dit jaar werden alle bodemvernielende activiteiten zoals egalisaties met ondergrondverzet en ontzavelingswerken alsmede het uitgraven van wegkoffers en het uitgraven van nieuwe kavelsloten archeologisch begeleid door het I.A.P. in opdracht van het ruilverkavelingscomité. Het mechanische graafwerk van de proefsleuven gebeurde voor rekening van de V.L.M.

Intensieve egalisatiewerken met ondergrondverzet langs de Schootseweg, maakten een voorafgaandelijke verkenning van het terrein d.m.v. proefsleuven noodzakelijk. Reeds de eerste proefsleuf bracht een begraafplaats uit de Bronstijd en de Romeinse tijd aan het licht. Vanwege het belang van deze site werden de werken voor een 7-tal maanden stilgelegd zodat een meer gedetailleerd archeologisch noodonderzoek kon uitgevoerd worden en het grafveld in zijn totaliteit kon onderzocht worden.

Het grafveld strekte zich uit op één van de hogere toppen (30 m boven zero D) van een langgerekte dekzandrug die zich uitstrekt tussen de valleien van de Straatloop en de Aa (Lambertcoördinaten X: 196,09 en Y: 233,98). Op de bodemkaart staat deze zone aangeduid als matig natte tot matig droge lemig-zandgronden met diepe antropogene humus-A-horizont (Sdm en Scm).

De Bronstijdbegraafplaats omvatte twee grafmonumenten. Het betreft de resten van twee ringslootheuvels die door eeuwendurende landbouwactiviteiten volledig geëgaliseerd werden. Van één heuvel was de ringsloot nog volledig bewaard (diameter: ca. 13 m). De deels gepodzoliseerde greppel had een breedte van 60 tot 80 cm en was nog 24 cm diep. De greppel vertoonde een onderbreking in het westen. Op een tweetal meter ten noorden van het centrum werd een bijzettingsskuil (80 bij 50 cm) teruggevonden waarin nog de fragmenten van een Drakenstein-urn met crematieresten werden aangetroffen. Eventuele secundaire bijzettingen werden niet aangetroffen. Mogelijk zijn alle sporen hiervan gewist bij het egaliseren van de grafheuvel.

De tweede ringsloot was slechts gedeeltelijk bewaard (vermoedelijke diameter: ca. 10 m). Ook hier was de greppel deels gepodzoliseerd (breedte: 30 cm). De geringe diepte (nauwelijks 10 cm) doet vermoeden dat het overige deel van de ringsloot volledig weggeploegd werd wanneer het terrein voor landbouwdoeleinden in gebruik werd genomen. Bijzettingen werden niet aangetroffen.

Dit grafveld kan zowel op basis van de grafheuveltypologie als van het aardewerk in de midden-Bronstijd gesitueerd worden, meer bepaald in de periode 1500-1200 voor Chr.

Op de locatie van het Bronstijdgrafveld werd een inheems Romeins grafveld aangelegd. Het bestaat uit 32 grafstructuren waarvan 22 cirkelvormige en 10 vierkante tot rechthoekige grafstructuren. Eventuele vlakgraven werden niet gevonden. De ringsloten hebben een diameter van 2,5 tot 7,5 m, de vierkanten hebben een zijde van 4,5 tot 6 m, duidelijk een cluster van greppels waarin soms 4 oversnijdingen waarneembaar zijn. Vanuit een cluster van greppels boven één van de Bronstijdgrafheuvels, schijnt het grafveld uit te deinen naar de 4

windrichtingen. De horizontale stratigrafie toont duidelijk aan dat de cirkelvormige structuren jonger zijn.

De meeste greppels vertoonden een opening die echter niet gebonden leek aan een bepaalde windrichting. Nergens werd aan de ingang een palenstructuur vastgesteld. Ook binnen de greppels werden geen palen teruggevonden. Bovendien werd nergens een bijzetting aangetroffen binnen de randstructuren. Het sporadisch voorkomen van crematieresten in de doorspitte basis van het plaggendek doet vermoeden dat tijdens het bijzettingsritueel de crematieresten eenvoudigweg werden uitgestrooid op het bodemoppervlak binnen een randstructuur, waarna een klein heuveltje werd opgeworpen. In de greppels (zowel bij de ringsloten als bij de vierhoekige greppels) was meestal een tweeledige vulling waar te nemen. In de bovenste, meer humeuze vulling werden vaak ganse slierten ritueel gebroken aardewerk aangetroffen. In vele gevallen was het aardewerk secundair verbrand, waarschijnlijk op de brandstapel. Zowel inheems handgevormd, lokaal Gallo-Romeins (*terra nigra*, *terra rubra*, kruiken, kruikamforen) als geïmporteerd Romeins (gevernist, *terra sigillata*) aardewerk werd teruggevonden. Ook twee fibulae en een fragment van een bronzen armband werden aangetroffen. Meestal dateren de vondsten uit de 1ste of begin 2de eeuw. In de meest zuidelijke zone van het grafveld nam het aantal paalkuilen toe. Ten minste twee spijkerachtige vierpostenplattegronden werden waargenomen. Mogelijk zijn deze te interpreteren als dodenhuisjes die eventueel als permanente monumenten aanwezig bleven.

Naast het grafveld te Wijshagen-Plokrooi uit de 1ste eeuw na Chr., is er geen equivalent gegeven voor de Kempen. In de Nederlandse Kempen zijn o.m. Oss-Ussen (2de-1ste eeuw voor Chr. tot 2de eeuw na Chr.), Schayk-Gaalse Heide (1ste-2de eeuw), Mierlo-Hout-Ashorst (1ste tot 3de eeuw). Verder is er nog Nijmegen-Hatert met 250 graven uit de 1ste tot 3de eeuw na Chr.

Opvallend is dat men vaak een oudere begraafplaats uitkoos als locatie voor een nieuw grafveld. Tevens is er vaak een grotere structuur aanwezig waaraan een rituele functie wordt gegeven. Dergelijke structuur lijkt te Poppel afwezig.

Terwijl in de meeste grafvelden de bestaande grafstructuren gerespecteerd lijken, werden te Poppel opvallend veel oversnijdingen vastgesteld. Het zijn vooral de cirkelvormige greppels die de vierkante grafstructuren oversnijden. Nader onderzoek zal moeten uitmaken of aan dit verschijnsel een welbepaalde bedoeling kan toegeschreven worden.

De plaats waar de bij dit grafveld behorende nederzetting zich bevond, is niet bekend.

Literatuur

CREEMERS G. & VAN IMPE L. 1992: De inheems-Romeinse begraafplaats van Wijshagen-Plokrooi (gem. Meeuwen-Gruitrode, prov. Limburg). Interimverslag, *Archeologie in Vlaanderen* 2, 41-53.

HAALEBOS J.K. 1990: *Het grafveld van Nijmegen-Hatert. Een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*, beschrijving van de verzamelingen in het Prov. Museum G.M. Kam te Nijmegen, Nijmegen.

MODDERMAN P.J.R. & ISINGS C. 1960-61: Een grafveld uit de Romeinse tijd op de Gaalse Heide, gem. Schayk (N.-Br.), *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 10-11, 318-346.

ROYMANS N. & THEUWS F. (EDS.) 1993 : *Eén en al zand. Twee jaren graven naar het Brabants verleden*, 's Hertogenbosch, 22-41.

VAN DER SANDEN W. 1987: The Ussen project: large-scale settlement archaeology of the period 700 BC - AD 250, a preliminary report, *Analecta Praehistorica Leidensia* 20, 112 e.v.

ARCHEOBOTANISCH ONDERZOEK VAN ZANDIG VLAANDEREN IN DE ROMEINSE PERIODE

Jan Bastiaens¹, Koen Deforce², Guido Minnaert², Lieselotte Meersschaert², Cyriel Verbruggen³

Sedert geruime tijd wordt aan de Vakgroep Geografie van de Universiteit Gent paleo-ecologisch en landschapsgenetisch onderzoek verricht. Archeobotanisch onderzoek heeft daar van in het begin deel van uitgemaakt, zij het eerder in beperkte mate. Onder impuls van de "Studie van romanisering in Vlaanderen aan de hand van archeobotanisch onderzoek" (mandaat van aspirant van het F.W.O. (Jan Bastiaens)) werd dit aanzienlijk uitgebreid. Ook aan het IAP wordt op permanente basis aan archeobotanisch onderzoek gedaan. In beide gevallen betreft het in de eerste plaats onderzoek van zaden en vruchten en palynologisch onderzoek. Het onderzoek aan het IAP heeft zich voor de Romeinse periode vooral toegespitst op Tongeren (Vanderhoeven *et al.* 1992 en 1993). Aan de Vakgroep Geografie van de Universiteit Gent ligt het accent op landschap en landbouw van Romeins zandig Vlaanderen. Dit onderzoek is enerzijds nog sterk inventariserend van aard, anderzijds wordt aandacht besteed aan interpretatie in het kader van bijvoorbeeld Roymans (1996) en Pals (1997).

Ook methodologische aspecten als bemonsteringsstrategie krijgen de nodige aandacht. Centraal hierbij staat de raad aan archeologen vooral voldoende te bemonsteren: voldoende sporen in voldoende volumes. Veel dus. Dit is de enige manier om zicht te krijgen op het landschap en het gamma aan activiteiten (van landbouwproductie over verwerking en handel tot consumptie) die zich op een nederzetting hebben afgespeeld.

Aan de hand van twee Romeinse nederzettingen worden de mogelijkheden en beperkingen belicht van het onderzoek van zaden en vruchten en van palynologisch onderzoek: de chronologie van de nederzetting van Aalter-Loveld is duidelijk weerspiegeld in de waterput (einde tweede en derde eeuw). En met de aanwezigheid van soorten als perzik (*Prunus persica*), stokroos (*Althaea rosea*), wijnruit (*Ruta graveolens*), ... komt een sterke romanisering in beeld. Daarnaast wordt aandacht besteed aan het 'boomarme' karakter van het landschap en het voorkomen van rogge (*Secale*). In dit laatste verband wordt ook verwezen naar Behre (1992). Voor de nederzetting van Sint-Gillis-Waas - Kluizenmolen (einde tweede eeuw) wordt in de eerste plaats ingegaan op de verdiepte staldelen (potstalachtige structuren), waarin mogelijk grasplaggen gelegen hebben. Een vergelijking wordt gemaakt met Buurman (1992) en Hänninen en Van Smeerdijk (1995).

Referenties

Behre K-E (1992) *The history of rye cultivation in Europe*. *Vegetation History and Archaeobotany* 1: 141-156

Buurman J (1992) Carbonised plant remains and phosphate analysis of two Roman period house plans with sunken byres at Oosterhout. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40: 285-296

Hänninen K, Van Smeerdijk D (1995) Botanisch onderzoek aan een inheems romeins huis met een verdiept gedeelte in Berkel-Enschot. Ongepubliceerd BIAX-rapport in opdracht van Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek (ITHO)(Tilburg)

Pals J-P (1997) Introductie van cultuurgewassen in de Romeinse Tijd. In: Zeven, AC (ed) *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders van het Neolithicum tot 1500 AD*. Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, Wageningen. pp 25-52

Roymans N (1996) The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area. In: Roymans N (ed) *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of northern Gaul*. pp 9-126

Vanderhoeven A, Vynckier G, Eryvnc A, Cooremans B (1992) Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren (prov. Limburg). Interimverslag 1990-1993. Deel 1. De voor-Flavische bewoning. *Archeologie in Vlaanderen* 2, 89-146

Vanderhoeven A, Vynckier G, Vynckier P, met bijdragen van Eryvnc A, Vanderhoeven M, van Dierendonck R, Van Heesch J, Van Neer W (1993) Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Veemarkt te Tongeren. Eindverslag 1988. *Archeologie in Vlaanderen* 3, 127-205

¹ Aspirant F.W.O.-Vlaanderen, Laboratorium voor Paleo-ecologie en Landschapsgenese, Vakgroep Geografie, Universiteit Gent

² Wetenschappelijk medewerker, Laboratorium voor Paleo-ecologie en Landschapsgenese, Vakgroep Geografie, Universiteit Gent

³ Docent, Laboratorium voor Paleo-ecologie en Landschapsgenese, Vakgroep Geografie, Universiteit Gent

LIJST DER DEELNEMERS

Rica ANNAERT
Jan BASTIAENS
Luc BAUTERS
Guy BIEMANS
Willem BLANCKE
Kristel BONNAERENS
Jacques BOONE
Jean BOURGEOIS
Ignace BOURGEOIS
Kurt BRAECKMAN
Marc BRION
Nathalie CNUDDÉ
Gitta COENEN
Guido CREEMERS
Brigitte COOREMANS
Guido CUYT
Jan DE BEENHOUWER
Guy DE BOE
Wim DE CLERCQ
Sam DE DECKER
Mathieu DE MEYER
Guy DE MULDER
Jo DE SMEDT
Gunther DE SMET
Walter DE SWAEF
Dirk DE VOS
Janin DE WIEUW
Koen DEFORCE
Roland DEGEEST
John DEMEULEMEESTER
Johan DESCHIETER
Yannick DEVOS
M.D. de WEERD
Marc DEWILDE
Wouter DHAENZE
Wim DIJKMAN
An DODION
Sofie DRALANS
Anton ERVYNCK
Sarah EYCKERMAN
Vanessa GELORINI
W. GROENMAN- VAN WAATERINGE

Michèle GUSTIN
Bea HAGEMAN
HANUT
Karien HEMELSOEN
Wilfried HESSING
Yann HOLLEVOET
Wilfried JAMEE
Wiep KING
David KNEUVELS
Fernand KUMPS
M C LALEMAN
J. LANSING
Mieke LAUWAERT
Felix LAUWERS
An LENTACKER
Lieve LETTANY
Marc LODEWIJCKX
Marleen MARTENS
Claire MASSART
J.P. MERTENS
Hans MESTDAGH
Philippe MIGNOT
Patrick MONSIEUR
M. MORTIER
Liselotte MURSSCHAERT
Lieve OPSTEYN
Marga PEETERS
Nico PICALET
Marnix PIETERS
Pedro PIJPER
J. POBLOME
Caroline RYSSAERT
Ilse ROOVERS
Kathy SAS
M. VANDENBRUAENE
L. SAS VAN DE WALLE
N SAS VAN DE WALLE
Els SCHUERMAN
Jacques SEMEY
Karen SERLET
Gunter STOOPS
Heidi TENCY
Steven THIELEMANS
Hugo THOEN

Georges TROUPIN
Michèle TUYTENS
Katrien VAN BEGHEM
Stephan VAN BELLINGEN
Katia VAN BOCXLAER
Katia VAN BOCXLAER
Hilde VAN DAMME
Michèle VAN DEN EYNDE
Robert VAN DIERENDONCK
Andr, VAN DOORSELAER
Johan VAN HEESCH
Rudy VAN HOVE
Luc VAN IMPE
Hans VAN LIERDE
Anne VAN MELE
Jean-Pierr VAN ROEYEN
An VAN den BREMT
Peter VAN den HOVE
Katrien VANBRABANT
Alain VANDERHOEVEN
R.M. van DIERENDONCK
Johan VEECKMAN
Henri VERBEECK
Toon VERHOEVE
Joke VERKEYN
Frank VERMEULEN
Peter VERSTAPPEN
Fabienne VILVORDER
M. VOS
Geert VYNCKIER
Chris WEYMEIS
Alexis WIELEMANS
W.J.H. WILLEMS
WILLEMS
Paul ZOETBROOD

